

GİRİŞ

YAŞADIĞI DÖNEM VE ÇEVRESİ

Ebû Hanîfe, Emevi halifesi Abdulmelik b. Mervan (85/704) zamanında gözlerini dünyaya açtı. Haccac b. Yûsuf'un Irak valisi olduğu dönemde yetişti. Gençliğinde Emevilerin adaletli halifesi Ömer b. Abdulaziz ile aynı çağı paylaştı. Emevi devletinin kötü sonuna ve çöküşüne şahit oldu. Abbasilerin vaatlerle dolu kuruluşunu ve hilafeti ele alışlarını gördü. Hz. Ali evladının Abbasi halifesi Ebû Câfer Mansur'a karşı isyanlarını gördü ve gizlice onları destekledi. Bütün bu olaylar Ebû Hanîfe'yi bir şekilde etkilemiştir.

Ebû Hanîfe'nin yaşadığı Emevi ve Abbasi dönemleri ve içinde bulunduğu Irak bölgesi fikrî, dinî ve siyasi hareketler bakımından oldukça canlı ve hareketli idi. Abbasi-ler döneminde İslami ilimlere ait zirveye ulaşan merkezler vardı. Bunların en önde gelenleri Irak, Hicaz, Şam ve Mısır'da idi.

Ebû Hanîfe'nin yaşadığı dönemde İslam devletinin sınırları batıda Atlas Okyanusu'ndan, doğuda Çin'e ve güneyde Hindistan'a ulaşmıştı. Bir taraftan da Emeviler döneminde Endülüs Müslümanların hâkimiyetine girmiş Avrupa'nın az bir kısmı hariç Müslümanların ayak basmadığı yer neredeyse kalmamıştı. Bu durum bir taraftan da

farklı örf-âdet, inanç ve kültürlerin Müslümanların yaşam tarzlarına etkide bulunması anlamına geliyordu. Aynı zamanda bu durum, millet olarak Arapların yanında Arap olmayan ve ancak İslam'ı kabul eden mevâlî denilen unsurların oluşmasına da imkân veriyordu. Mevâlî de kendi arasında Fars, Türk, Rum, Hintli, Mısırlı gibi değişik milletlerden oluşuyordu. Yani Müslümanlar da kendi arasında homojen (tek tip) bir yapıda değildi.

Mevâlîlerin oluşturduğu sosyal ortamın kendisine göre bazı problemleri vardı. Ebû Hanîfe aslen Arap olmadığı için mevâliden sayılıyordu. Mevâlîler genellikle azat edilmiş kölelerdi. Bunun için fıkıh kitaplarının kölelik bölümlerine ve kölelere ait hükümlere hususi önem veriyorlardı. Ebû Hanîfe'nin büyük babası da azatlı bir köle idi. Kısa süre içerisinde sınırları bu kadar genişleyen ve aslı kabile devletine dayanan bu büyük devletin idari, siyasi, hukuki ve mali yapısıyla ilgili birtakım esasların belirlenmesine şiddetle ihtiyaç vardı. Bunun için de devletin bu alanlarda uzman ilim adamı yetiştirmesi gerekiyordu. Abbasi halifesi Harun Reşid'in Ebû Yûsuf'tan maliye alanında kanun niteliği taşıyacak bir eser kaleme almasını istemesi bu ihtiyacın asıl göstergelerinden bir tanesidir. Yine devletin savaş ve barış zamanlarında yabancı devletlerle ilişkilerini düzenleyecek hukuki esaslara ihtiyacı vardı. Bütün bu konularla ilgili Kur'an ve sünnette genel prensipler var idiye de Ebû Hanîfe döneminde detay hükümlere ihtiyaç duyuluyordu. Bu da ancak güçlü İslam hukukçuları vasıtasıyla olabilirdi. Nitekim temelleri Ebû Hanîfe

BİRİNCİ BÖLÜM

EBÛ HANİFE'NİN HAYATI

Soyu ve Ailesi

Asıl adı Nu'mân, babasının adı ise Sâbit'tir. Büyük İslam âlimi ve hukukçusu olan Nu'mân b. Sâbit, "Ebû Hanîfe" künyesiyle meşhur olmuştur. Bu künyenin ona, yanında devamlı divit taşıması sebebiyle verildiği söylenmektedir. Hanefî mezhebinin kurucu imamı olan bu zat, imâm-ı âzam, yani en büyük imam lakabıyla bilinir. Ona bu sıfatı veren sadece Hanefî mezhebine bağlı kimseler değildir. Örneğin Şâfiî mezhebinden Hafız Zehebî (748/1374), İmam Ebû Hanîfe'yi bu sıfatla anar.⁵

Ebû Hanîfe hicri 80 yılında Kûfe'de doğmuş ve orada yetişmiştir. Onun Fars veya Türk olduğu şeklinde değişik görüşler vardır, ancak Nu'mân ve ailesinin Arap olmadığı kesindir.⁶ Dedesi Zûta, Hz. Ali zamanında Kâbil'den Kûfe'ye gelerek oraya yerleşmiştir. Babası Sâbit küçüklüğünde Hz. Ali ile görüşmüş ve soyu hakkında onun hayır ve bereket duasını almıştır. Zûta'nın oğlu Sâbit de Kûfe'de ipek ve yün kumaş ticaretiyle uğraşır. Ebû Hanîfe de bir taraftan varlıklı bir kumaş tüccarı olan babasının yanında ve onun mesleğinde yetişirken bir taraftan da ilim tahsilini sürdürmüştür.

İKİNCİ BÖLÜM

EBÛ HANÎFE'NİN DÜŞÜNCE

Kelam

Ebû Hanîfe sadece fıkıh alanında derinleşmiş ve bir mezhebin kurulmasına öncülük etmiş bir âlim değildir. O aynı zamanda Ehl-i sünnet mezhebinin ve itikadının önde gelen bir temsilcisidir. İlim hayatına kelamla başlaması ve yaşadığı çevrenin bu anlamda yoğun ilmî tartışmalara merkezlik yapmış olması, kelam ve akait konusunda derinleşmesini sağlamıştır. O, itikadi mezheplerin oluşum döneminde yetiştiği için, ilahî sıfatlar, kader, tekfir, büyük günah işleyenin durumu gibi temel kelamî meselelerde Mutezile, Cebriyye, Kaderiyye, Şia, Hâricîler başta olmak üzere farklı mezhep ve fırkalara mensup âlimlerle tartışmıştır. Bu tartışmalar esnasında savunduğu görüşlerle Ehl-i sünnet inancının oluşmasının zeminini oluşturan ilk âlimlerden olmuştur.

Ebû Hanîfe'den bize intikal eden ve her birisi risale tarzında olan eserlerin tamamı kelam ve akait ilmiyle ilgilidir. Bu risalelerinden birinin adını *el-Fıkhu'l-Ekber* (en büyük fıkıh) koymasından hareketle onun akaide, amelî hükümleri inceleyen fıkıhtan daha çok önem verdiği anlaşılmaktadır. Ebû Hanîfe'nin kelam ve akaide dair görüşleri daha sonra Maveraünnehir âlimleri tarafından geliştirilmiş ve

Ebû Mansur el-Mâturîdî (333/944) tarafından sistemleştirilmiştir. Böylece onun görüşleri temel alınarak, sadece nakille yetinen Ehl-i sünnet mezhebi olan Selefiyye ile akli öne çıkaran Mutezile arasında akla daha makul bir yer verip akıl ile nakli uzlaştıran Mâturîdî mezhebi meydana gelmiştir.³⁹

Ebû Hanîfe'nin kelim ilminde önemli bir yeri olmakla birlikte onun kelama bakışı konusunda farklı görüşler nakledilmiştir. Bunlar içerisinde daha çok kabul gören görüş şudur:

Ebû Hanîfe mutlak manada kelim ilmi aleyhinde bulunmamıştır. O, kelim ilmiyle uğraşmayı farz-ı kifaye kabul etmiş, ilmî hayatına itikadi konularla ilgilenerek başlamıştır. Kûfe ve Basra gibi ilmî çevrelerde kendisini yetiştirip seçkin bir kelim âlimi olmuş ve hayatı boyunca bu konudaki çalışmalarını sürdürmüştür.

Ebû Hanîfe'ye itikadi konulara ilişkin bazı risalelerin nispet edilmesi ve fıkıh sisteminde rey ve kıyasa başvurup bir anlamda akılcılığı benimsemesi onun kelamî bir birikime sahip olduğunun delilleridir. O, hayatının belli bir döneminden sonra fikhî konularla fazlaca meşgul olmuştur. Bunun sebebi, itikadi meselelerle ilgilenmeyi caiz görmemesi değildir. Esas sebep, akaide dair temel esaslara ilişkin görüşlerini ortaya koyduktan sonra bu alandaki çalışmalara fazla ihtiyaç duymamasıdır. Ayrıca çözüm bekleyen fikhî meselelerin çokluğu da onun kelamla daha az ilgilenmesine yol açmış olabilir. Vefatından önce öğrencilerine yaptığı tavsiyeleri içeren *el-Vasıyye* ile *er-Risâle*'sinin

Oryantalist Literatürde Ebû Hanîfe Algısı

Ebû Hanîfe, İslam hukukçuları içerisinde akla önem vermesi ve dinî-hukuki hükümlerin elde edilmesinde akla dayalı yöntemleri kullanmasıyla meşhur olmuştur. Buna rağmen oryantalistlerin oluşturduğu Batı literatüründe hak ettiği ilgiyi görememiştir. Bu konuyla ilgili yapılan özel bir çalışmadan aşağıdaki hususların aktarılmasını gerekli ve yeterli bulmaktayız.¹⁴⁷

Felsefenin klasik Yunan medeniyetinin entelektüel düşüncesinin kraliçesi olduğu söylenmektedir. Bunun için de felsefe tarihiyle ilgili her çalışmada klasik Yunan medeniyetinin filozofları olan Sokrates, Platon ve Aristo gibi isimlere muhakkak surette yer verilmektedir. Bu benzetme İslam medeniyetine uyarlandığı takdirde fikhın, entelektüel düşüncenin kraliçesi olduğunu söylemek mümkündür. Aynı şekilde İslam medeniyetinin ve fikhın mimarları olarak kendilerine yer verilecek kişiler söz konusu olduğunda Ebû Hanîfe (150/767), İmam Mâlik (179/795), İmam Şâfiî (204/820) ve Ahmed b. Hanbel (241/855) hemen akla gelecek isimlerdir. Bu tarihî şahsiyetler, ortaya koydukları düşünce sistemleri ve sahip oldukları ilmî otoriteyle günümüzde de İslam dünyasının önemli bir kesimi tarafından takip edilmektedirler. Bu tarihî şahsiyetlerin sadece fıkıh alanında değil, diğer ilimlerde de büyük bir etkiye sahip oldukları görülür. Dolayısıyla İslam ilim geleneği ve özellikle fıkıh/hukuk düşüncesi söz konusu olduğunda bu isimlerin hepsi aynı oranda takdiri hak etmektedir. Durum böyle olmasına rağmen, Batı'da genelde İslam

düşüncesi, özelde fıkıh alanında yapılan çalışmalarda bazı isimlerin ön plana çıkarıldığı, bazılarının ise âdeta yok sayıldığı görülmektedir. Kendisine en az yer verilen isimlerin başında da Ebû Hanîfe gelmektedir. Hâlbuki akla ve akli yöntemlere hukuk alanında yer vermesiyle bilinen Ebû Hanîfe'nin daha fazla dikkat çekmesi gerekirdi.

Batı'da bazı tarihî figürlerin öne çıkarılarak diğerlerinin ötelenmesi, erken dönem oryantalist literatürün İslam düşüncesiyle ilgili çalışmalarda odaklandığı hedeflerdendir. İslam medeniyetini ve ilimlerini inceleyen Batılı araştırmacılar, kurguladıkları İslam tasavvurunu besleyen malzemeler ortaya çıkarmaya özen göstermişlerdir. Bunun için bazı kurum ve şahsiyetlere, aynı öneme sahip başka isim ve kurumlara oranla çok sık atıfta bulunarak kendi tezlerini ispatlamaya çalışmışlardır. Örneğin İslam dünyasında aklın hukuk ve teolojideki rolünü ele alırken İmam Şâfiî'ye merkezî bir rol biçen Toby Huff, Ebû Hanîfe'den hiç söz etmemektedir. Onun bu tavrı sadece hukuk alanı ile sınırlı olmayıp kelim için de geçerlidir. Nitekim İmam Eş'arî'nin (324/936) görüşlerine geniş bir şekilde yer vermesine rağmen İmam Mâturîdî'ye (333/944) hiç değinmemektedir.

Benzer bir şekilde Hitti, İmam Şâfiî'yi İslam hukuk ilminin kurucusu olarak adlandırmaktadır. İlimli kabul edilen Wael B. Hallaq da aynı şekilde İmam Şâfiî'yi ön plana çıkaranlardandır. Ona göre diğer mezhep imamlarıyla karşılaştırıldığında İmam Şâfiî, hukuk alanındaki mükemmelliği ile öne çıkmıştır. Onun hukuktaki yeri

Aristo'nun mantıktaki rolüyle aynıdır. Hâlbuki bu görüşlerin sahibi Hallaq, oryantalist İslam hukukçularına ve özellikle Schacht'ın öne sürdüğü bazı tezlere yönelttiği eleştirilerle ön plana çıkan birisidir. Fakat o da Ebû Hanîfe'yi görmezlikten gelme noktasında aynı yolu izlemiştir.

Oryantalist İslam hukuku çalışmalarında, sadece fıkıh yanında, tefsir, hadis, kelim gibi diğer ilimlerde de önemli bir yere sahip olan İmam Şâfiî ön plana çıkarılırken Ebû Hanîfe'den pek söz edilmemektedir. Aynı şekilde, gerek hadis çalışmaları, gerekse mezheplerin kurucu imamlarının yaşadığı dönemlerdeki siyasi olaylar incelenirken Ahmed b. Hanbel ismi üzerinde durulmaktadır. İmam Mâlik de benzer bir şekilde sünnet, amel vb. kavramlar çerçevesinde kendisinden çokça bahsedilen tarihî figürlerden biridir. Dört mezhep imamı içerisinde kendisine çok az değinilen isim ise Ebû Hanîfe'dir.

Ancak şu da bir gerçektir ki bazı âlimleri ön plana çıkaran bu tür yaklaşımların aksine mezhep imamlarının tarihte benzer rollere sahip olduğunu ortaya koyan oryantalistler de olmuştur.¹⁴⁸ Örneğin Ebû Hanîfe'nin dört Sünni mezhepten biri olan Hanefîliğin kurucusu olduğu görüşü, bazı istisnalar dışında, neredeyse üzerinde ittifak edilen bir konudur. Nitekim Rosenthal, Ebû Hanîfe'yi dördüncü fıkıh okulunun kurucusu olarak kabul eder. Aynı şekilde Baber Johansen, Ebû Hanîfe'yi diğer mezhep imamlarıyla beraber 8. ve 9. yüzyılın en önde gelen hukukçularından biri olarak nitelendirir. Fakat Ebû

öğrencisi Yûsuf b. Hâlid es-Semtî'ye (189/804) yaptığı vasiyet de vardır. Burada onun bir tane genel, iki tane de özel vasiyetini örnek olarak aktaracağız.

Kendisi ilke olarak devrinin siyasilerinin teklif ettiği görevleri almamakta direnmiştir. Ancak Müslümanların yararını düşünerek görev almayı düşünen öğrencilerine şartlı izin vermiş ve onları aydınlatacak tavsiyelerde bulunmuştur.

1) Ebû Hanîfe'nin Genele Yaptığı Vasiyet

Rahmân ve Rahîm olan Allah'ın adıyla!

İman dil ile ikrar, kalp ile tasdiktir. Sadece ikrar iman olmaz. Çünkü sadece ikrar iman olsaydı, bütün münafıkların mümin olmaları gerekirdi. Aynı biçimde sadece tasdik de iman olmaz. Eğer sadece tasdik iman olsaydı, bütün kitap ehlinin mümin olması gerekirdi. Hâlbuki Allah: “Allah şahitlik eder ki, münafıklar yalancıdırlar.”¹⁵³ ve “Kendilerine kitap verdiğimiz kimseler peygamberi oğullarını tanır gibi tanır.”¹⁵⁴ buyurmaktadır.

İman artmaz ve eksilmez. Çünkü imanın artması ancak küfrün azalmasıyla, eksilmesi de küfrün artmasıyla düşünülebilir. Bir şahsın aynı durumda mümin ve kâfir olması nasıl mümkün olur? Mümin gerçekten iman eden, kâfir de gerçekten inkâr eden kimsedir. İmanda şüphe olmaz. Zira Yüce Allah, “Onlar gerçekten müminlerdir.”¹⁵⁵ ve “Onlar gerçekten kâfirlerdir.”¹⁵⁶ buyurmaktadır. Hz. Muhammed (s.a.v.)'in ümmetinden asi olan kimselerin hepsi gerçekten mümin olup kâfir değillerdir.

Amel imandan ayrı, iman da amelden ayrı şeylerdir. Müminin birçok zaman bazı amellerden muaf tutulması bunun delilidir. Bu muaflık hâlinde müminden imanın gittiği söylenemez. Âdet gören bir kadın namazdan muaftır. Fakat ondan imanın kaldırıldığını veya ona imanın terk edilmesinin emredildiğini söylemek caiz değildir. Kanun koyucu (şâri') o kimseye, "Orucu terk et, sonra da kaza et." demiştir. Fakat "İmanı bırak, sonra kaza et." denilmesi caiz değildir. "Fakirin zekât vermesi gerekmez." demek caizdir. Fakat "Fakirin iman etmesi gerekmez." demek caiz değildir.

Hayrın ve şerrin takdiri Allah'tandır. Eğer bir kimse hayır ve şerrin takdirinin Allah'tan başkasından olduğunu söylerse, o kimse Allah'ı inkâr ve tevhit inancını iptal etmiş olur.

Peygamberimiz Hz. Muhammed (s.a.v.)'den sonra bu ümmetin en faziletlisi Hz. Ebû Bekir es-Sıddîk, sonra Hz. Ömer, sonra Hz. Osman, sonra da Hz. Ali'dir (Allah hepsinden razı olsun). "*İlk önce iman edenler, herkesi geçenlerdir. Allah'a yakın olanlar onlardır. Onlar naîm cennetlerindedir.*"¹⁵⁷ ayeti bu hususu ifade eder. Önceliği olan herkes daha faziletlidir. Onları her mümin ve muttaki sever, buğzedenler münafık ve kötü kimselerdir.

Allah Teâlâ mahlukatı âciz ve zayıf oldukları hâlde güçleri olmaksızın yaratmıştır. "*Sizi yaratan, sonra besleyen, sonra sizi öldüren, sonra dirilten Allah'tır.*"¹⁵⁸ ayetine göre onların yaratıcı ve rızıklandırıcısı Allah Teâlâ'dır. Helal kazanç ve helalinden mal biriktirmek helaldir. Haramdan mal biriktirmek ise haramdır.